

Kritisk litteracitet

Språk och texter är aldrig neutrala utan bör förstås i relation till makt. Med text avses även bilder, symboler, film och multimodala texter. Den forskning som har utvecklats inom ramen för *critical literacy*, på svenska *kritisk litteracitet*, handlar just om relationer mellan makt och språk och hur dessa har sociala och materiella konsekvenser. Makt både möjliggör och begränsar våra handlingar och därmed ska makt inte enbart förstås som förtryckande. Ett centralt syfte med att arbeta med kritisk litteracitet är att eleverna utvecklar förmåga att förstå och ifrågasätta maktförhållanden och ojämlikhet, vilket är en del av att verka som medborgare i en demokrati. För att kunna göra detta behöver eleverna bli medvetna om olika texters syften och budskap men också att kunna läsa både på raderna och mellan raderna. Nyanlända vuxna har olika erfarenheter och föreställningar om makt och demokrati, vilka blir viktiga att synliggöra och samtala om. I fråga om skrift och utveckling av grundläggande skriftspråk kan kritisk litteracitet kanske upplevas som för komplex eller abstrakt för eleverna, vilket gör att man väntar med att arbeta med detta i undervisningen till dess att eleverna kommit längre i sin skriftspråksutveckling.

I Alan Lukes och Peter Freebodys *Four Resources Model* (1999) framhålls fyra centrala färdigheter i läsning och skrivning: 1) avkodning, 2) meningsskapande, 3) textanvändning, och 4) kritiskt användande. Dessa fyra delar ska inte ses som separata utan sammanflätade i en meningsfull skriftspråksanvändning. Dessa kan även uttryckas i form av fyra roller i relation till text som avkodare, textdeltagare, textanvändare och kritisk läsare/textanalytiker (Gibbons 2006, s. 116-117). Luke och Freebody framhåller att det inte är tillräckligt att kunna tolka texter och uttrycka sig i text utan att individer också behöver förmåga att förhålla sig kritiskt till olika typer av texter. Kritisk litteracitet handlar således om att kunna läsa både mellan och bortom raderna för att kritiskt granska och reflektera för att förstå och också kunna ifrågasätta makt och ojämlikheter. Att arbeta kritiskt med text skapar möjligheter att reflektera över sin omvärld och sin identitet och därmed också påverka och förändra. I denna text framhålls möjliga vägar att arbeta med kritisk litteracitet som en integrerad del i den grundläggande skriftspråksundervisningen. Detta är särskilt relevant när vi jobbar med vuxna elever.

Enligt läroplanen för vuxenutbildningen (SKOLFS2012:101, s. 5) är dess uppdrag att ”förmedla kunskaper och stödja eleverna så att de kan arbeta och verka i samhället”. Att kunna förhålla sig kritiskt till de texter man möter och producerar utgör en viktig förmåga i både samhällsliv, utbildning och arbetsliv. Eleverna ska också enligt läroplanen (i den utsträckning som framgår i

den individuella studieplanen) efter avslutad utbildning ha ”förmåga att kritiskt granska och bedöma det han eller hon ser, hör och läser för att kunna diskutera och ta ställning i olika livs- och värderingsfrågor” (Skolverket 2012:101).

Hilary Janks (2010; 2014) menar att arbetet med kritisk litteracitet innefattar frågor om makt, tillträde/tillgång och mångfald samt design, de- och rekonstruktion (se även Damberg & Lundgren 2015). Frågor om makt inbegriper både hur språk och skrift används för att behålla och förstärka maktrelationer och hur skrift kan användas för att utmana rådande maktförhållanden. Ett exempel är vem som har rätten att tala och skriva när och vad och vilka språk och register som är acceptabla och inte. Genom sociala medier finns möjlighet för allt fler att publicera sig i skrift än tidigare. Detta synliggör frågor om tillträde. Vilka kunskaper anses värdefulla och vem har och ges möjlighet att utveckla dessa kunskaper? Vem ges möjlighet att utveckla de språk och register som ges hög status? Mångfaldsbegreppet synliggör hur våra sätt att vara med språk och kunskaper är både lika och olika beroende på vår bakgrund och erfarenheter. Det egna klassrummet utgör en central arena för att uppmärksamma frågor om makt, tillträde och mångfald.

En dialog med eleverna kring frågor som uppmärksammar dessa kan föras under hela utbildningen. Om eleverna är nybörjare i svenska kan de ges möjlighet att använda modersmål eller andra språk genom t.ex. modersmålsstöd, studiehandledare eller översättningsverktyg. Framförallt syftar dialogen till att starta en process att tänka och tala om språk och makt samt att göra eleverna delaktiga i sitt lärande. Detta lyfts även fram i läroplanen för vuxenutbildningen där det skrivs att eleverna ska ges reella möjligheter till inflytande över sin utbildning (Skolverket 2012:7). Dialogen kan exempelvis uppmärksamma följande frågor:

- Vilka erfarenheter av språk finns hos deltagarna i undervisningssituationen?
- Vilka språk kan användas i undervisningen och varför?
- Vilka andra sätt att använda språk i undervisningen är möjliga och önskvärda?
- Vilka kunskaper är viktiga i undervisningen och varför?
- Vilket stöd anser deltagarna att de behöver för att utveckla sina kunskaper?

För att eleverna ska ges möjlighet att reflektera över och påverka lärandet av andraspråket behöver de ges begrepp för detta. För elever som inte har en tidigare skolbakgrund kan dessa begrepp också saknas på modersmålet och då krävs en återkommande dialog mellan lärare, elev

och modersmålsstödjare/-lärare för att synliggöra lärprocessen. Det räcker således inte att eleverna ges möjlighet att samtala om dessa frågor vid ett enstaka tillfälle.

Texter presenterar en bild av andra möjliga bilder, och därför behöver läsaren utveckla förmåga att ställa kritiska frågor för att synliggöra varifrån texten kommer och vad den gör med mig som läsare. Detta innebär inte att texters funktion är att manipulera läsaren men alla läsare behöver kunna ställa sig den grundläggande frågan om vems intressen som uttrycks och tjänas genom texten (Janks, 2014). När läsaren börjar förstå hur användning av språk och skrift hänger samman med makt, tillträde och mångfald kan denna kunskap bidra till att han eller hon kan agera, så kallad "agency" eller på svenska agentskap. Elever som har begränsad tidigare erfarenhet av skrift kan ofta ha en stark tilltro till skrivna texter och att deras budskap alltid är sanna. Elever kan också oavsett skolbakgrund ha olika erfarenheter av att värdera sanningshalten i olika budskap samt dess syfte och mottagare. I vissa sammanhang, som exempelvis i religiösa, betraktas skriften som en auktoritet, en gång för alla given och som något som ska tolkas mer eller mindre bokstavligt. Det är således centralt att redan i den grundläggande skriftspråksundervisningen samtala om elevernas föreställningar om skrift och texter. Många elever använder dessutom redan från början digitala medier och därför finns ett stort behov av att utveckla kritiska färdigheter, som att fråga sig i vilkens intresse något är skrivet.

En central del i denna process är att dekonstruera, att plocka isär, exempelvis texter, bilder och filmer men även att rekonstruera, återbygga den på ett sätt som möjliggör en förändring. Att dekonstruera texter kan göras med olika grad av komplexitet och är därför något som kan inkluderas i all undervisning från nybörjarnivå till akademisk nivå. Nyanlända vuxna i Sverige har behov av att kunna förstå olika skillnader mellan texter och hur texter positionerar dem själva som individer. Varje dag får vi en mängd texter i brevlådan och det krävs strategier för att bedöma texternas status. Ofta läser vi kanske inte ens innehållet utan kan exempelvis sortera reklam från faktura genom design och bildspråk. Även nyanlända vuxna med begränsade erfarenheter av skriftspråk behöver utveckla strategier för att sortera och värdera de texter som de möter i vardagslivet. Ett exempel på hur man kan arbeta med detta kan vara just att utgå från autentiska texter som exempelvis de vi får i brevlådan. Användbara frågor är exempelvis:

- Vad är en text?
- Vad är det för typ av texter?
- Vad kommunicerar texterna?

- Vad visar bilderna? Vad signalerar färgerna?
- Vilka texter anser jag är viktiga för mig? (Här är det viktigt att ha en öppen dialog då t.ex. reklamblad från en matvarubutik kan vara en mycket väsentlig text för någon men inte för andra).
- Vilka strategier kan jag använda för att sortera och värdera texterna?
- Hur tilltalar de olika texterna mig?
- Vilken typ av handling uppmanar de till? (Konsument, förälder etc.).

I undervisningen kan denna typ av övningar anpassas utifrån elevernas språkliga nivå och för elever som nått längre i sin skriftspråksutveckling kan mer detaljerade analyser av de olika typerna av texter göras samt av relationer mellan text och bild. Det är också relevant att göra liknande övningar med digitala texter där vanligt förekommande texter från digitala miljöer som eleverna använder kan utgöra underlag för diskussion.

Kritisk litteracitet innefattar dock inte bara dekonstruktion utan också förmåga att skapa eller designa egna texter. Den egna produktionen av text möjliggör för individen att uttrycka sin förståelse av världen samt att positionera sig i relation till sina läsare och att positionera sina läsare (Janks 2014). Att själv ges möjlighet att producera text så tidigt som möjligt i skriftspråksutvecklingen skapar en förståelse för hur texter är konstruerade och de val som skribenter ställs inför då de skapar sina texter. Produktion är därför viktig för att medvetandegöra eleverna om texters uppbyggnad och meningsskapande.

Exempel på kritiska frågor att ställa inför sitt eget skrivande är:

- Vad är syftet med texten?
- Vem är den tänkte läsaren?
- Vad konstrueras som naturligt/självklart?
- Vilka erfarenheter och kunskaper synliggörs/osynliggörs?
- Vad är synligt respektive dolt?
- Vem inkluderas/exkluderas?
- Vad konstrueras som rätt respektive fel?
- Vilka möjliga effekter har texten?

En del i detta handlar även om positionering av skribenten, läsaren och texten. Hur vi förstår vår omvärld och oss själva i den påverkar hur vi presenterar den för andra i text. En skribent finns alltid i ett visst sammanhang i tid och rum och med vissa kunskaper och erfarenheter. När man

skriver positionerar man sig och andra genom att använda språk på specifika sätt och genom textens innehåll. Likaså möter läsaren texten utifrån dennes specifika kontext och förståelse av omvärlden och sig själv. Dessa processer kan synliggöras genom att i undervisningssituationen låta eleverna samtala om hur de uppfattar en text och möjliga orsaker till deras olika tolkningar. Ett tydligt exempel på lättillgängliga texter som kan diskuteras är korta texter från olika digitala sociala medier. Hur positionerar skribenten sig? Hur positioneras läsaren? Vilka olika tolkningar är möjliga?

Referenser

Damberg, Ulla & Lundgren, Berit (2015) Critical literacy i svensk klassrumskontext – från färdighetsträning till kritisk litteracitet I: Lundgren, B. & Damberg, U. (red). *Critical literacy i svensk klassrumskontext*. Umeå: Umeå universitet.

Gibbons, Pauline (2006) *Stärk språket, stärk lärandet: språk- och kunskapsutvecklande arbetsätt för och med andraspråks elever i klassrummet*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

Janks, Hilary (2010) *Literacy and power*. London: Routledge.

Janks, Hilary (ed) (2014) *Doing critical literacy: texts and activities for students and teacher*. New York: Routledge.

Luke, Alan & Freebody, Peter (1999). Further notes on the Four Resources Model. *Reading Online*. www.readingonline.org/research/lukefreebody.html (Hämtad 2012-08-16).

Läroplan för vuxenutbildningen 2012. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=2945>

Underliggande texter

Cirkelmodellen

Ett sätt att arbeta med egen produktion av texter är genom cirkelmodellen för att stödja elevernas utveckling av skrivande i olika genrer. Modellen har sitt ursprung i genrepedagogiken och inkluderar fyra faser (Gibbons, 2006).

1. Bygga upp kunskap inom området.
2. Studera texter inom ämnesområdet för att få förebilder.
3. Skriva en gemensam text.
4. Skriva en individuell text.

Det är dock betydelsefullt att inkludera den kritiska förmågan i arbetet med texterna i de olika faserna. Då eleverna bygger upp kunskap inom området och genom olika texter för att få förebilder är det bra om undervisningen också ger stöd för att förhålla sig kritiskt till dessa. Viktiga frågor att arbeta med kan vara varför just denna kunskap anses som relevant inom området och vad som osynliggörs. Vad innebär denna kunskapssyn i relation till mångfald och tillträde? Vilka läsare inkluderas och exkluderas? Vad tas för givet och ses som naturligt och självklart inom området? Det kritiska perspektivet kan även ingå i det gemensamma och individuella skrivandet, antingen integrerat i fas tre och fyra eller som en ytterligare fas fem där eleverna gemensamt och individuellt ges möjligt att rekonstruera och inte bara reproducera texter. Eleverna kan därmed göras medvetna om vilka normer som finns för texter inom det aktuella området men även samtala om motivet bakom dem och hur man kan förhålla sig till dem. Vilka alternativa sätt att producera texter inom området finns och vad kan konsekvenserna av detta bli?

Identitetstexter

Den kanadensiske forskaren Jim Cummins har i sin forskning länge betonat relationen mellan identitet och andraspråksutveckling. Om eleverna upplever att de bemöts som individer med värdefulla kunskaper och erfarenheter ökar deras självförtroende och motivation för lärandet av det nya språket. Att utveckla ett nytt språk och skriftspråk innebär också ett identitetsarbete där eleven ges möjlighet att skapa och uttrycka identitet genom det nya språket och genom skrift. Ett sätt att arbeta med detta är genom så kallade identitetstexter (Cummins & Early, 2011).

Identitetstexter kan ses som ett samlande begrepp för arbeten där eleverna erbjuds använda hela sin språkliga repertoar på ett kreativt sätt. Texterna kan vara skrivna, muntliga men också i form av musik, teater eller andra visuella former. Genom identitetstexterna kan eleverna uttrycka och arbeta med sin identitet i det flerspråkiga skrivandet. Genom det flerspråkiga skrivandet uppmärksammas elevernas språkliga resurser vilket ökar deras kognitiva engagemang och därmed påverkar språkutvecklingen positivt.

Ett vanligt förekommande sätt att arbeta med identitetstexter är att eleverna tillsammans i grupp och ibland med stöd av modersmålsstödjare/-lärare eller flerspråkiga lärare skapar texter på sitt eller sina starkare språk och på skolans dominerande undervisningsspråk. Eleverna väljer att arbeta med ett tema som är intressant för dem och skriver först på sitt eller sina starkare språk. Eleverna kan genom att ta del av andra elevers tidigare texter få inspiration. När eleven har färdigställt texten på det starkare språket/-en ges han eller hon stöd att översätta den till det för

skolan dominerande språket. Den slutliga produkten blir därmed flerspråkig. Texten kan skrivas digitalt och bilder användas för att skapa en slutprodukt som kan skrivas ut och lamineras in.

Elevernas slutprodukter kan sedan samlas i ett bibliotek för att inspirera andra elever.

Arbete med identitetstexter har främst använts i verksamheter med barn och ungdomar men arbets sättet kan anpassas för arbetet med vuxna genom att teman som är relevanta och intressanta för eleverna väljs. Medan elever ofta skriver i berättande form om sig själva, sin familj eller sina fritidsintressen, kan vuxna behöva hitta andra teman exempelvis kopplade till tidigare eller nuvarande yrkesliv eller andra områden som personen har kunskap och kompetens inom sömnad eller odling.